

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК НАПРЯМ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ЩОДО ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ¹

THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A DIRECTION OF SOCIAL TEACHER IN OVERCOMING NEGATIVE TRANSFORMATIONS OF THE PERSONALITY IN THE WAR CONDITIONS

В статті критичне мислення розглянуто як одну з головних характеристик в контексті подолання особистістю життєвих криз. Зазначено, що зростання кількості особистісних криз може бути пов'язане із загостренням суспільних проблем, безпечними ризиками, які наразі є актуальними для України, та швидкими змінами у соціально-культурному середовищі. Констатовано, що притаманні особистості зміни відбуваються під впливом внутрішньо і зовнішньо детермінованих та ситуативних чинників. Звернено увагу, що цінності та ідеали учнів через брак життєвого досвіду і критичного мислення не завжди є проявом психологічного і психічного благополуччя особистості та можуть призвести до різних варіацій девіантної поведінки.

Зазначено, що критичне осмислення ситуації супроводжує процес адаптації особистості, отримання нею нового життєвого досвіду, активацію творчого потенціалу, усвідомлення потреби в зміні кризової ситуації та подальшу трансформацію. Наголошено, що організація освітнього процесу у закладі загальної середньої освіти на сьогоднішній день спрямована передусім на розвиток критичного мислення здобувачів освіти, що допоможе їм оволодіти основними компетентностями, які необхідні для соціалізації особистості та формування її індивідуальності. Виокремлено основні характеристики критичного мислення, які підлягають формуванню на всіх етапах освіти: аналітичність, асоціативність, логічність, системність, самостійність. Зазначено, що соціальний педагог, здійснюючи просвітницько-профілактичну функцію у закладі загальної середньої освіти та застосовуючи активні і традиційні методи розвитку критичного мислення, поширює знання, виявляє факти порушення прав учнів, вживає заходи щодо подолання негативних чинників, які впливають на їхнє життєзабезпечення, моральний і соціальний розвиток, проводить профілактичну роботу щодо попередження негативних впливів і негативних трансформацій особистості в умовах війни, надає соціально-психологічну допомогу в ситуації життєвої кризи, тривалих несприятливих життєвих обставин, вичерпаних адаптаційних ресурсів особистості.

Ключові слова: війна, заклад загальної середньої освіти, критичне мислення, осо-

бістісна криза, особистість, трансформація, учень, соціальний педагог.

In the article, critical thinking is considered as one of the main characteristics in the context of a person's overcoming life crises. It is noted that the increase in the number of personal crises may be related to the aggravation of social problems, security risks that are currently relevant for Ukraine, and rapid changes in the socio-cultural environment. It was established that changes inherent in the personality occur under the influence of internally and externally determined and situational factors. Attention is paid to the fact that the values and ideals of pupils due to a lack of life experience and critical thinking are not always a manifestation of the psychological and mental well-being of the individual and can lead to various variations of deviant behaviour.

It is noted that a critical understanding of the situation accompanies the process of personal adaptation, gaining new life experience, activation of creative potential, awareness of the need to change the crisis situation and further transformation. It is emphasized that the organization of the educational process in the general secondary education institution today is aimed primarily at the development of critical thinking of pupils, which will help them master the basic competencies that are necessary for the socialization of the individual and the formation of his individuality.

The main characteristics of critical thinking, which are subject to formation at all stages of education, are singled out: analytical, associative, logical, systematic and independent. It is noted that a social teacher, performing an educational and preventive function in the general secondary education institution and applying active and traditional methods of developing critical thinking, spreads knowledge, reveals facts of violation of pupils' rights, takes measures to overcome negative factors that affect their livelihood, moral and social development, carries out work on the prevention of negative effects and negative transformations of the personality in the war conditions, provides socio-psychological assistance in the situation of a life crisis, prolonged adverse life circumstances and exhausted adaptation resources of the individual.

Key words: war, general secondary education institution, critical thinking, personal crisis, personality, transformation, pupil, social teacher.

УДК 159.955.1:316.343-054.5]:
[351.862.4:342.78](477.52/.6)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/72.42>

Курило В.С.,

докт. пед. наук, професор, дійсний член
Національної академії педагогічних
наук України,
перший проректор
Державного закладу «Луганський
національний університет імені Тараса
Шевченка» (Полтава)

Караман О.Л.,

докт. пед. наук, професор,
ректор
Державного закладу «Луганський
національний університет імені Тараса
Шевченка» (Полтава)

Степаненко В.І.,

докт. пед. наук, доцент,
професор кафедри соціальної роботи
та педагогіки вищої школи
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні умови життя характеризується швидкістю та непередбачуваністю змін і викликів, тому особистісні кризи стають невід'ємною частиною

життєдіяльності багатьох людей. Вони можуть приймати різноманітні форми, зокрема емоційні зриви, міжособистісні конфлікти, кризи самоідентифікації тощо. Зростання кількості особистісних

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

криз може бути пов'язане із загостренням суспільних проблем, безпековими ризиками, які наразі є актуальними для України, та швидкими змінами у соціально-культурному середовищі. Зустрічаючись з такими викликами, особистість може переживати глибокий внутрішній дискомфорт та болюче переосмислення своїх цінностей і можливостей. Тому пошук шляхів подолання особистісних криз є надзвичайно важливим завданням для підтримки психічного здоров'я і розвитку особистості в умовах постійних трансформацій [14]. На сьогоднішній день організація освітнього процесу у закладі загальної середньої освіти спрямована передусім на розвиток критичного мислення здобувачів освіти, що допоможе їм оволодіти основними компетентностями, які необхідні для соціалізації особистості та формування її індивідуальності [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема трансформації особистості в процесі подолання життєвих криз є доволі актуальною та розглядається вченими в різних аспектах і проявах. У більшості наукових праць зарубіжних дослідників термін «трансформація» ототожнюють зі змінами властивостей і рис. Згідно з цим, риси особистості можуть змінюватися впродовж життя, що обумовлює іманентну особистісну індивідуалізацію [4]. У наукових уявленнях про особистісні трансформації особистості як способу адаптації до кризових ситуацій простежуються три етапи, які відповідають загальному соціальному контексту розвитку: 1) класичний (з'ясування негативних наслідків життєвих труднощів та можливостей їх конструктивного подолання); 2) неklasичний (криза постає як потенційно-корисний ресурс самовдосконалення та умова досягнення особистісної зрілості); 3) постнеklasичний (криза є неминучим, повторюваним етапом життєвого шляху і суспільного устрою та актуалізує внутрішні механізми автобіографування і смислової інтерпретації отриманого досвіду) [3]. Розвиток критичного мислення як напрям роботи щодо подолання негативних трансформацій особистості, його взаємозв'язок з процесами адаптації і соціалізації вивчали М. Варакута [5], Т. Гальцева [6], С. Доскач [7], Г. Майборода, М. Матвійчук [9], О. Михайлова [11], С. Чугай, О. Хвашевська [16] та ін. На важливості розвитку критичного мислення в учнів закладів загальної середньої освіти наголошували В. Бондаренко [1], М. Бохан, Н. Башинська, Л. Забелло, І. Станевич, Н. Гончарук, І. Карпельова [2], Г. Сиротенко [8], С. Фесун [15], M. Burbach, G. Matkin, S. Fritz [17], L. Pires [18], H. Shamboul [19] та ін.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Аналіз зазначених та інших праць вчених засвідчив, що незважаючи на вивчення проблеми трансформації особистості в процесі подолання життєвих криз в різних аспектах і проявах, в умовах російської агресії проти України не

вистачає досліджень, які б розкривали цю проблему з точки зору впливу на особистість напружених соціально-економічних і соціально-політичних ситуацій, що створюють несприятливе підґрунтя для стабільного розвитку суспільства і призводять до збільшення протиріч у ньому [12], а також розвитку критичного мислення для подолання особистістю негативних трансформацій, пов'язаних з відповідними ситуаціями, зокрема висвітлення соціально-педагогічного аспекту цієї проблеми.

Мета статті – визначити особливості, форми і методи розвитку критичного мислення як напряму роботи соціального педагога щодо подолання негативних трансформацій особистості в умовах війни.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Виклад основного матеріалу. Соціалізація особистості передбачає освоєння нею соціальної реальності, що включає в себе процес соціального пізнання. Неконтрольований темп змін, розвиток засобів масової комунікації, інформаційних технологій на тлі російської агресії проти України вимагають від особистості вміння більш глибокого аналізу пізнавальних процесів, адекватного оцінювання нових обставин, формування стратегії подолання проблем, які можуть виникнути чи виникли [1].

Адаптаційна система особистості утворюється сукупністю механізмів психологічних захисту і способів подолання стресових ситуацій. Складні життєві обставини, критичні ситуації, негативні життєві та травматичні події, які перевищують звичний адаптивний потенціал особистості, несуть у собі виклик або загрозу життєдіяльності людини та обмежують її активність, здатні перевищувати її ресурси [7].

Критичне мислення має безпосередній зв'язок з адаптацією людини в суспільстві. Людина, яка мислить критично, дивиться на речі під іншим кутом, раціонально оцінює травматичні події та формує нові установки на майбутнє [11], орієнтується на певну спільноту, виходить з певної системи соціальних цінностей і ставить більш широкі цілі, ніж суто конструювання власної особистості [10]. Серед зовнішніх проявів є зміна її ставлення до ситуації, що сталася. Емоційна напруженість і травматична дія відчужуються, доки не прийнято рішення, як діяти далі, не вибрана стратегія поведінки [11].

Притаманні особистості зміни відбуваються під впливом внутрішньо і зовнішньо детермінованих та ситуативних чинників. Для дослідження змін особистості фахівці зосереджують увагу на вивченні змін особливостей особистості, визначаючи трансформацію в рисах характеру, ідентичності, світогляді і стосунках людини [4]. Цінності

та ідеали учнів через брак життєвого досвіду і критичного мислення не завжди є проявом психологічного і психічного благополуччя особистості та можуть призвести до різних варіацій девіантної поведінки [5, с. 128]. На результат посттравматичного досвіду впливає низка змінних, а саме: вік, стать, сприйняття соціальної підтримки, індивідуальні відмінності в рисах характеру, інші індивідуально-психологічні особливості, які є предикторами адаптивних змін у подоланні кризи [4].

Трансформація особистості є результатом її самозміни в процесі внутрішньої роботи, а точкою відліку відповідної самозміни є рефлексія особистого досвіду. Динамічний аспект трансформації особистості з позиції розвитку включає в себе такі елементи рефлексії для самозміни:

- відстороненість – здатність до емоційного відчуження від ситуації;
- позитивна дисоціація – здатність побачити себе збоку, уміння одночасно бути об'єктом і суб'єктом спостереження;
- гностична компетентність – «багаж» знань, що відповідають проблемній ситуації;
- артикульованість – здатність швидко актуалізувати найбільш адекватні до проблемної ситуації фрагменти знань;
- лабільність – здатність вибудовувати альтернативні гіпотези;
- оригінальність – здатність приймати нестандартні рішення, діяти нестереотипно;
- критичність – уміння раціонально прогнозувати ступінь здійснюваності різних варіантів розв'язання проблеми;
- когнітивність – домінування когнітивного компонента в прийнятому рішенні стосовно проблемної ситуації [4, с. 58].

У наукових дослідженнях з проблеми трансформації особистості під час переживання нею життєвих криз виокремлюють такі напрями роботи щодо подолання негативних трансформацій особистості:

- 1) робота над Я-концепцією особистості: підвищення самооцінки, відчуття самоефективності, самоприйняття, зниження відчуття безпорадності;
 - 2) ціннісно-смысловий напрям: переосмислення сенсу життя, цінностей особистості;
 - 3) розвиток критичного мислення.
 - 4) розвиток стресостійкості і резильєнтності;
 - 5) підвищення відповідальності за власне життя і здоров'я;
 - 6) пошук особистісних ресурсів для відновлення після пережитої травматичної події [6, с. 86].
- Практичний психолог і соціальний педагог здійснюють просвітницьку діяльність як у закладі освіти, так і за його межами, спрямовану на формування психологічної та соціальної компетентності учасників освітнього процесу. Здійснення провідницько-профілактичної функції передбачає

поширення знань, виявлення фактів порушення прав дитини, вжиття заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на її життєзабезпечення, моральний і соціальний розвиток, профілактику та попередження негативних впливів [13].

Основними завданнями соціально-психологічної допомоги в ситуації життєвої кризи на тлі суспільних викликів та невизначеності, тривалих несприятливих життєвих обставин, вичерпаних адаптаційних ресурсів є:

- переосмислення подій і перешкод, які лежать в основі кризи, як набуття корисного досвіду і знань, стимулу для самовдосконалення;
 - перебудова ціннісної ієрархії, оновлення життєвої мотивації;
 - пошук смисложиттєвих орієнтирів;
 - самопізнання і переструктурування Я-образу, переоцінка себе, власних ресурсів і можливостей;
 - відновлення позитивної життєвої перспективи;
 - формування відповідальності за події і результати власного життя, активної життєвої позиції;
 - пошук ресурсного соціального середовища з довірливим і відкритим спілкуванням, яке підтримує, мотивує, надає приклади ефективного подолання складних життєвих обставин;
 - визначення і конкретизація соціальної ідентичності як опори для адаптації і формування нової самоідентичності;
 - підкріплення відчуття самоефективності в значущій діяльності;
 - рефлексія позитивних і негативних особистісних новоутворень, які формуються в результаті переживання та подолання життєвої кризи [3, с. 119].
- Виокремлюють такі особливості освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти, побудованого на засадах критичного мислення:
- включення завдань, розв'язання яких потребує мислення вищого рівня;
 - організація освітнього процесу як дослідження учнями певної теми, що виконується шляхом інтерактивної взаємодії між ними;
 - вироблення власних суджень через застосування до інформації певних прийомів мислення як результат навчання;
 - постійне оцінювання результатів із використанням зворотного зв'язку;
 - оперування доводами та формулювання умовиводів;
 - невимушене спрямування дитини в навчанні шляхом відтворення майбутніх життєвих ситуацій, забезпечуючи її досвідом наперед [1].
- Основними характеристиками та мисленнєвими операціями критичного мислення, які підлягають формуванню на всіх етапах освіти, є:
- аналітичність (аналіз інформації, відбір необхідних фактів, порівняння фактів і явищ, їх класифікація);

– асоціативність (установлення асоціацій з раніше вивченими, відомими фактами і явищами, новими якостями предмета чи явища);

– логічність (розуміння внутрішньої логіки проблеми, виведення закономірностей, уміння будувати логічну послідовність дій, необхідних для вирішення проблеми, доводити вірність прийнятого рішення);

– системність (розгляд предмету чи проблеми цілісно, об'єктивно, у взаємодії усіх зв'язків і характеристик);

– самостійність (прийняття рішення і здатність нести за нього відповідальність) [10].

В американських школах вчителі орієнтовані на тому, щоб дати учням відповіді на такі запитання:

1. Як виробити вміння працювати з інформацією? (Як її знайти? Як проаналізувати? Як використати, а не просто запам'ятати?)

2. Як бути ефективним громадянином, здатним критично мислити і вирішувати проблеми? (Як читати газети, інформацію на сайтах, в соціальних мережах з максимальною користю для себе?)

3. Як бути посередником у вирішенні міжособистісних та інших конфліктів?

4. Як навчитися думати позитивно та активно? [8, с. 54].

Для знаходження відповіді на одне і те саме питання американським учням пропонуються різні джерела інформації, які містять протилежні відповіді на нього. Кожний учень має висловити свою позицію щодо джерел інформації, а також виявити рівень своєї компетентності з приводу питання, яке було запропоновано. Учням даються такі рекомендації:

1. З'ясуй сутність предмета обговорення та досліди його.

2. Оціни різні погляди і думки, розглянь та визнач переконливість доказів на користь кожної з думок.

3. Синтезуй власні міркування у незаперечний висновок.

4. Ясно і чітко пояснити, чому ти так думаєш [8, с. 59–60].

У профілактичній роботі соціального педагога розвитку критичного мислення, ініціативи і творчості учнів сприяє застосування активних методів, які ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії (соціальне проектування; ситуаційно-рольова гра; соціально-психологічний тренінг; інтелектуальний аукціон; метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером; методика «рівний – рівному», гра-драматизація; веб-квест та ін.). Наприклад, тренінг може забезпечити вплив на поведінку учня, оскільки, з одного боку, передбачає надання необхідної достовірної інформації з урахуванням віку та інтересів його учасників, а з іншого, – активізує емоційну сферу, спонукає до свідомого прийняття і засвоєння інформації,

забезпечує формування навичок відповідальної поведінки. У проєктах найбільш розповсюдженим методом молодіжної участі є метод «рівний – рівному», який передбачає, що головну участь у поширенні знань бере сама молодь [15].

Наступним прикладом застосування активних методів у процесі медіаосвітніх занять, які сприяють розвитку критичного мислення учнів, можуть бути рольові ігри на тему взаємин одних і тих самих персонажів, що опинилися в медіатекстах різних жанрів. Ще один варіант – складання діалогів від імені героїв фільму, дія якого перенесена в іншу історичну епоху. Цікавою формою роботи в процесі розвитку критичного мислення учнів є ведення подвійних щоденників, що дає їм можливість тісно пов'язати зміст медіатексту з особистим досвідом, задовольнити свою природну допитливість. Особливо корисні подвійні щоденники, коли учні отримують завдання вивчити твір медіакультури у позанавчальний час. Ще однією формою розвитку критичного мислення учнів може бути веб-квест – освітній сайт, присвячений самостійній дослідницькій роботі учнів (зазвичай у групах) за певною темою з гіперпосиланнями на різні веб-сторінки [9].

До традиційних методів розвитку критичного мислення належать: бесіда; диспут; лекція; семінар; роз'яснення; переконання; позитивний і негативний приклади; методи вироблення звичок; методи вправ; методи контролю і самоконтролю тощо [15].

Наприкінці слід зазначити, що у загальному вигляді сучасна соціокультурна ситуація характеризується виникненням глобальної системи інформації, розвитком засобів масової комунікації, широким включенням молодого покоління в процес споживання продукції мас-медіа, посиленням ролі медіа в процесі соціалізації особистості. Виконання медіаосвітніх функцій у соціально-педагогічній роботі передбачає взаємодію із сучасною медіасистемою, прийняття інформації медіа під критичним кутом зору. «Саме соціальний педагог за своїми кваліфікаційними характеристиками може взяти на себе функцію медіапедагога щодо формування медіаімунітету своїх вихованців» [9, с. 12], що забезпечить попередження негативних трансформацій особистості в умовах війни, сприятиме її адаптації та раціональному осмисленню інформації.

Висновки. Отже, критичне мислення розглядають як одну з головних характеристик в контексті подолання особистістю життєвих криз, оскільки критичне осмислення ситуації супроводжує процес адаптації особистості, отримання нею нового життєвого досвіду, активацію творчого потенціалу, усвідомлення потреби в зміні кризової ситуації та подальшу трансформацію. Соціальний педагог, здійснюючи просвітницько-профілактичну функцію у закладі загальної середньої освіти та

застосовуючи активні і традиційні методи розвитку критичного мислення, поширює знання, виявляє факти порушення прав учнів, вживає заходи щодо подолання негативних чинників, які впливають на їхнє життєзабезпечення, моральний і соціальний розвиток, проводить профілактичну роботу щодо попередження негативних впливів і негативних трансформацій особистості в умовах війни, надає соціально-психологічну допомогу в ситуації життєвої кризи, тривалих несприятливих життєвих обставин, вичерпаних адаптаційних ресурсів особистості.

Процеси адаптації і соціалізації особистості, з якими пов'язане критичне мислення, реалізуються через усю систему освіти. Для розвитку критичного мислення потрібна цілеспрямована інтеграція всіх сил суспільства, соціально-економічна, соціально-політична, інформаційна взаємодія освітнього і навколишнього соціокультурного середовища, в якому дитина розвивається, формується, проявляє себе як особистість [16]. Дослідження особливостей і характеру таких взаємодій складає перспективу подальших наукових розвідок.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бондаренко В. В. Критичне мислення як передумова та результат соціально-комунікативної активності. 2024. URL: <http://surl.li/yaufqv> (дата звернення: 17.06.2024).
2. Бохан М. А., Башинська Н. В., Забелло Л. О., Станевич І. М., Гончарук Н. О., Карпельова І. В. Розвиток критичного мислення у процесі навчання дітей та молоді. *Житомирщина педагогічна*. 2018. №1 (9). URL: <http://surl.li/pirgdu> (дата звернення: 15.06.2024).
3. Бочелюк В. Й. Трансформація особистості в період глобальної соціально-економічної кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 3. С. 114–121. DOI: 10.32999/ksu2312-3206/2019-3-16
4. Буданова М. Особистісні трансформації в психології: диференціація понятійного апарату дослідження. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 54–61. DOI: 10.33270/03233302.54
5. Варакута М. Л. Застосування методу контент-аналізу у дослідженні ціннісних орієнтацій особистості протестних здобувачів вищої освіти. *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін* : колект. монограф. ; за заг. ред. Л. М. Пріснякової. Дніпро : ЛІРА, 2023. С. 113–131.
6. Гальцева Т. О. Трансформація особистості в період проживання життєвих криз. *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін* : колект. монограф. ; за заг. ред. Л. М. Пріснякової. Дніпро : ЛІРА, 2023. С. 72–99.
7. Доскач С.С. Вплив психологічного благополуччя особистості на орієнтацію у кризових умовах суспільства. *Виміри особистісних трансформацій*: матер. IV Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Ніжин, 6 жовт. 2021 року) / Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С. 67–70.
8. Інновації як основа змін освітньої практики. Інформаційно-методичний збірник / Упор. Г.О. Сиротенко. Полтава: ПОІППО, 2005. 160 с.
9. Медіаосвіта соціальних педагогів: навч.-метод. посіб. / Авт.-уклад.: Г. Я. Майборода, М. М. Матвійчук. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2014. 90 с.
10. Мисечко О. Є. Психолого-педагогічні умови формування критичного мислення молодших школярів при вивченні іноземних мов. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. 2003. Т. 2 (5). С. 237–242.
11. Михайлова О.І. Стрес. Формування стресостійкості особистості. *Виміри особистісних трансформацій*: матер. IV Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Ніжин, 6 жовт. 2021 року) / Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С. 87–91.
12. Онищенко В. М. Трансформація особистості в процесі подолання життєвих криз. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 1. Вип. 56. С. 118–124.
13. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України: МОН України; Наказ, Положення від 22.05.2018 № 509. URL: <http://surl.li/kvхраq> (дата звернення: 18.06.2024)
14. Сердюк Л. Особистісні Кризи: види, причини та шляхи до подолання. 2024. URL: <https://www.newleaf.com.ua/osobistisni-krizi-vidi-prichini-ta-shlyahi-dopolannya/> (дата звернення: 15.06.2024).
15. Фесун С. Є. Профілактична діяльність соціального педагога в навчальному закладі (з досвіду роботи). Черкаси, 2010. 71 с.
16. Чугай С., Хващевська О. Формування критичного мислення в процесі соціалізації молодших школярів. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2020. Вип. 13. С. 151–161. DOI: <https://doi.org/10.31865/2414-9292.13.2020.222957>
17. Burbach, M. E., Matkin, G. S., & Fritz, S. M. Teaching critical thinking in an introductory leadership course utilizing active learning strategies: A confirmatory study. *College Student Journal*, 2004, 38(3), 482–493.
18. Pires, L. P. The Importance of Critical Thinking in Education: Nurturing Analytical Minds and Informed Decision-Makers. URL: <http://surl.li/whcbqj>
19. Shamboul, H. A. E. The Importance of Critical Thinking on Teaching Learning Process. *Open Journal of Social Sciences*, 2022, 10, 29-35. <https://doi.org/10.4236/jss.2022.101003>